

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359729>

УДК 94 (477.74)«1905»

ODESA MUNICIPAL DUMA, AS THE CENTER OF THE “PROGRESSIVE” OPPOSITION TO THE IMPERIAL MONARCHY (BEFORE THE FORMATION OF THE LIBERAL DEMOCRATIC MOVEMENT IN ODESA IN 1905)

Viktor Savchenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of Department of History of
Ukraine,

South Ukrainian National Pedagogical
University named after

K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa,
65020, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

E-mail: lanjeron15@gmail.com

Citation: Savchenko, V. (2026), Odesa Municipal Duma, as the center of the “progressive” opposition to the imperial monarchy (before the formation of the liberal democratic movement in Odesa in 1905). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 65–76.

Submitted: 19.03.2026.

Abstract

The article is dedicated to the activities of Odesa liberals – “progressives”, who since the spring of 1905 became leaders of revolutionary movements in Odesa. In the period of revolution 1905–1907 one of the main opposition centers in the Russian Empire became the “Union of Unions”, which formed the mass support of the Constitutional Democratic Party. This party itself united the activists of local self-government from the Municipal Duma of Odesa, advocating for the achievement of political and economic freedoms, the overthrow of the autocratic system, the Constitution and the creation of Parliament in empires. Odesa liberals were encouraged by the bourgeoisie, intelligentsia, students, and members of the trade union, who created the “Union of Unions”. Thanks to such support the progressive liberal leaders held on the 14th–18th of January 1905 low revolutionary actions that weakened imperial power in Odesa. The article debunks the anti-historical “conspiracy theory” about the “Jewish conspirators” who were supposedly leaders of the revolutionary movement in Odesa. In the middle of October the revolution in Odesa was developing by the scenario of the “Union of Unions” and its local leaders (S. Yaroshenko, E. Shchepkin, etc.). It is pointed out that it were the state imperial structures, not just of Odesa, but the entire empire, were stirring up anti-Jewish hysteria and state terror in order to weaken the liberation movement, in which at that time as temporary «allies» took part democrats-liberals, socialists, representatives of national movements of peoples who opposed Russian chauvinism.

Keywords: revolution of 1905–1907, anti-semitism, opposition, Odesa Duma, mayor, progressives, cadets, “Union of Unions”.

ОДЕСЬКА МІСЬКА ДУМА, ЯК ЦЕНТР «ПРОГРЕСИВНОЇ» ОПОЗИЦІЇ ІМПЕРСЬКИЙ МОНАРХІЇ (ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В ОДЕСІ У 1905 Р.)

Віктор Савченко

Доктор історичних наук, доцент.

Кафедра історії України

Анотація

Стаття, присвячена діяльності одеських лібералів — «прогресистів», що восени 1905 р. стали лідерами революційних подій в Одесі.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

E-mail: lanjeron15@gmail.com

Цитування: Савченко В. Одеська міська дума, як центр «прогресивної» опозиції імперській монархії (до питання про формування ліберально-демократичного руху в Одесі у 1905 р.). *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 65–76.

Отримано: 19.03.2026 р.
0,95 д.а.

В часи революції 1905–1907 рр. одним з головних опозиційних центрів в Російській імперії став «Союз союзів», який формував масову підтримку Конституційно-демократичній партії. Саме ця партія об'єднала діячів місцевого самоуправління з міської думи Одеси, виступаючи за досягнення політичних та економічних свобод, повалення самодержавного устрою, Конституцію та створення Парламенту в імперії. Одеських лібералів підтримувала буржуазія, інтелігенція, студентство, деякі профспілки, які створив «Союз союзів». Дякуючи такій підтримці ліберальні лідери провели 14–18 жовтня 1905 р. низку революційних акцій, що похитнули імперську владу в Одесі. В статті розвінчується антиісторична «теорія змови» про «єврейських заколотників», що, нібито керували в Одесі революційним рухом. В середині жовтня події революції в Одесі розгорталися за сценарієм «Союза союзів» та їх місцевих лідерів (С. Ярошенко, Є. Щепкіна та ін.). В той же час вказується, що саме державні імперські структури, на рівні не тільки Одеси, а всієї імперії, роздмухували антиєврейську істерію та державний терор, що б послабити визвольний рух, в якому на той час, брали участь, як тимчасові «союзники»: демократи-ліберали, соціалісти, національні рухи народів, що виступали проти російського шовінізму.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., антисемітизм, опозиція, Одеська дума, міський голова, прогресисти, кадети, «Союз союзів».

Одеська міська дума зразка осені 1905 р. – унікальне явище соціально-політичної історії України. В цей час вона уособлювала революційні надії демократичної революції 1905-1907 рр., формувала «людський потенціал демократичного зламу», намагалася виборювати національні інтереси та демократичні свободи, місцеве самоуправління від імперської тиранії. Восени 1905 р. саме міська дума Одеси стала тригером глобальних змін на півдні України. Автор намагається висвітлити яскраві особистості діячів одеської думи, що стали лідерами демократичного руху в Одесі у 1905 р.

На жаль українські історики недостатньо уваги приділяють феномену міського самоврядування початку ХХ ст., бо цей феномен, прямо не віддзеркалює українські визвольні змагання. Але, демократичні рухи по містах України створювали необхідний загальний фон цих визвольних змагань, в час, коли молодий український визвольний рух ще робив перші кроки разом з антиімперським, антимонархічним рухом, що утворювався на східноєвропейському просторі. З публікацій сучасних істориків, що торкалися «жовтневих подій 1905 р.» треба назвати дослідження О. Бачинської, Т. Гончарука, В. Герасименко (Паламарчук), Ф. Самойлова, Г. Турченко, Є. Назарової та ін., в яких наявна тема опозиційних настроїв в одеському самоврядуванні [2; 5; 6; 7; 13; 19; 24; 25]. Для написання статті використовувалася газетні джерела: популярні в Одесі ліберальні газети: «Одесские Новости», «Одесский листок», «Известия Одесской городской думы», «Сборник Херсонского губернского земства» [11; 15; 16; 17], мемуари та щоденники (С. Вітте,

І. Буніна, Д. Іваненка, С. Штерна) [4; 10; 26; 27], документи сенаторської ревізії «одеських подій» [13]. Частина газетних матеріалів була опублікована в збірці матеріалів під редакцією Г. Ковалю [12]. З історією діяльності Одеської думи та з одеським погромом жовтня 1905 р., пов'язане різке зростання антисемітизму в імперії. Завдання поліцейських фальсифікаторів було простим – представити весь революційний рух як суто «єврейську змову», а діяльність Одеської думи (жовтня 1905 р.), як інструмент цієї змови. З літа 1905 р. у Російській імперії значним накладом стала видаватися антисемітська «погромна» література, як писав С. Вітте, вона створювалася за ініціативою і на гроші департаменту поліції [4, с. 454]. Дослідники подібної літератури сконцентрували увагу на «Протоколах сіонських мудреців» [21], але у 1906-1911 рр. існував значний пласт літератури, яка використовувала саме «одеські події» жовтня 1905 р. Вона слугувала для того, щоб не тільки просувати брутальні антисемітські наративи, а й для того, щоб виправдати організаторів та учасників кровавого єврейського погрому в Одесі. В опусах М. Среднева, В. Базова, О. Єлішева, С. Орлицького, М. Граве реальні події того часу змішуються з фантастичними домислами про «єврейську Південно-російську республіку», про «конвент», яким керують вигадані «єврейські змовники» [1; 8; 9; 18; 23]. Так, в брошюрі В. Базова, головним посилом була теза, що в Одесі у 1905 р. євреї-революціонери намагалися зробити президентом «Південно-російської республіки» «адвоката із выкрестов Пергаментя» [1, с. 5]. Подібна література розглядається під кутом критики, для виявлення реперних точок, на яких був побудований міф про «єврейську змову».

Мета статті – розглядаючи склад «прогресивної групи» міської думи Одеси зразка весни-осені 1905 р., з'ясувати її політичну «фізіономію», лідерів, інструментарій впливу на революційні події, особливу роль в історії «одеської» революції 1905 р. Одним з важливих завдань є відсіч псевдоісторичним, антисемітським міфам та «теоріям», в яких події революції 1905-1907 рр. в Одесі розглядаються як «єврейська змова».

Починаючи з листопада 1904 р. ліберально-демократичний рух в імперії, був репрезентований представниками «прогресистів» в земствах, в установах міського самоврядування, «Союзом освободження». Цей рух поставив за мету обмеження монархії, запровадження Конституції, створення парламенту. Загальні політичні процеси не минули Одесу, де в місцевій думі, було створено неформальне «прогресивне» угруповання (друга половина 1904 р.). Перші «прогресистські» кроки в одеській думі були зроблені міським головою Одеси (1898-1905 рр.): П. Зеленой¹ та його близьким оточенням, в яке входив гласний думи Семен Ярошенко² та ін. Газета писала про П. Зеленого «Прогресист!... Шестидесятник! Прихильник міського самоуправління» [15, 1906, 11 січня]. І дійсно погляди П. Зеленого, в той час збігалися з гаслами «Союза освободження», він наполягав на скасуванні циркулярів, що унеможливлювали викладання української мови у школах. В квітні 1905 р., ще в статусі міського голови Одеси, П. Зеленой, у програмному зверненні на зібранні Херсонського губернського земства, виступив за «скорішу реалізацію нових основ державного устрою», за розвиток держави на «демократичних основах», за права слова,

¹ Зеленой Павло Олександрович (1839-1912) – народ. у шляхет, сім'ї. закін. юр. фак. Харків. універ. Працював у канцелярії Херсон. ген.-губернатора. З 1865 р. член Єлізаветград. земської управи. У 1877 р. переїхав до Одеси, гласний Одес. думи. У 1898-1905 рр. - одес. міск. голова. Підтримав резолюцію зем. та міськ. діячів щодо «українізації школи», був одним із засновників в Одесі товариства «Просвіта». Преса писала, що Зеленой: «постійно живе думками та прагненнями нових реформ», що він «неодноразово висловлювався на захист української мови», був «захисником гласності та другом преси»,

² Ярошенко Семен Петрович (1846-1917) – видатний математик, закінчив математ. відділен. Новорос. універ., залишений в універ. для підготовки до професор. звання. З 1870 р. – доц. кафедри чистої математики. У 1871 р. першим в Н.-О. універ. захистив док. дис., з 1876 р. – орд. професор. У 1881-1890 рр. – ректор Новорос. універ. З 1895 р. засл. професор, три рази поспіль обирався до Одес. міськ. думи. Міський голова Одеси (травень 1905), голова одес. відділ. «Академічного Союзу». З 1907 р. – голова правління одес. банку «Товариства взаємного кредиту».

зібрань, свободу друку, за створення Парламенту на основі загального виборчого права. Вказуючи на «кращі сили суспільства, на чолі з Герценом та Бакуніним», він таврував виступи окремих священників, що нацьковували паству проти студентів, інтелігенції, земців. Підтримавши виступ П. Зеленого, земці Херсонщини, обрали його головою Комісії по удосконаленню процесу створення Державної думи [22, 1905. с. 1518]. М. Среднев вказував: «Зеленой маріонетка, усіма справами в Думі керує Ярошенко та його друзі» [23, с. 2].

Події революції 1905 -1907 рр. почалися з «кровавої неділі». Відгукуючись на ті страшні події «прогресисти» (соратники П. Зеленого: С. Ярошенко, П. Климович, С. Ісакович, М. Драго, Ф. Літвицький та ін.) на засіданні міської думи (21.02.05) внесли пропозицію виділити з міських коштів 5 тис. руб. родинам вбитих та поранених «під час останніх подій» в Петербурзі [11, 1905. с. 1518]. На знак протесту проти злочину «кровавої неділі», С. Ярошенко (голова «Академічного Союзу») змусив раду Новоросійського університету розпочати страйк студентів, дозволивши їм зібрання в стінах університету. С. Ярошенко, вважаючи, що роботу університету, можна буде відновити після «докорінної зміни державного устрою» [11, 1905, С. 1518-1520, додат. №34]. У березні 1905 р., з ініціативи С. Ярошенка, в міській думі була утворена комісія «для вироблення пропозицій для удосконалення державного устрою» (С. Ярошенко на виборах голови цієї комісії перемагає, збиравши 41 голос гласних). Планувалося, що ця комісія буде готувати пропозиції зі створення «демократичної» Державної думи [11, 1905, С. 1521]. С. Ярошенка також обирають на відповідальну посаду до складу Особливої присутності у міських справах¹.

Найбільш близьким до П. Зеленого в думі був Петро Климович², що виступав за розширення місцевого самоврядування, виборював права української мови, стверджував, що «поліція завдяки своїй безсоромній та беззаконній поведінці втратила довіру». Під час виступу П.Климовича «праві» ремствували: «Крамольники!.. Українофіли...» [15. 1906. 20 августа]. «Прогресистів» підтримували й «великі гаманці», серед яких був і гласний думи, майбутній кадет С. Ісакович. Газети писала, що він: «прихильник принципів громадськості та захисником прав міського самоврядування». Він був лідером караїмської громади, яка, переважно складалася з купців та підприємців. Скоріш за все, не тільки С. Ісакович давав гроші на організацію «кадетської фронди»... були, ще інші «добродії»... Так серед гласних думи виділявся «бомбіст-банкір» (за характеристикою М. Среднева) [23, с. 2-3, 46-48] Микола Драго³. От як писала преса про М. Драго: «Лібералізм свій простягає до вищого ступеня», «встиг зайняти надзвичайно чільне місце, і тепер відіграє роль вождя думської партії, що відстоює широку муніципальну програму і користується будь-яким випадком, щоб на перший план поставити ідею міського самоврядування» [15, 1906. 13 августа]. Серед думських «прогресистів» були і інші «великі гаманці»: Яків Новіков (на думку газетярів «Друг Жореса та Чемберлена... кажуть, що за кордоном він республіканець» [15, 1906, 26 августа]⁴, Костянтин Панкєєв («повний сил та прагнень, щоб взяти участь у боротьбі за

¹ Спец. органи адміністративного нагляду за законністю дій міських дум та управ, що діяли тільки в Петербурзі, Одесі, Кронштадті, Миколаєві, Керчі, Севастополі. Вони розглядали справи за скаргами, вирішували суперечки між міськ. головою і управою, між губернатором і думою. До складу входили: губернатор, прокурор окружного суду, міськ. голова, особа на вибір міськ. думи.

² Климович Петро Титович (1855-1920) – член одес. «Старої громади», гласний думи, член «прогресивної групи», кандидат права, адвокат, був серед організаторів одес. «Просвіти». Згодом, держ. діяч УНР (1918), міністр фінансів в уряді УНР. Страчений одес. ЧК.

³ Драго Микола Іванович (1852-1922) – банкір та підприємець, член міськ. управи часів Г. Маразлі, родич мільйонера та гласного одес. думи А. Анатри.

⁴ Новіков Яков Александрович (1849-1912) – народився у сім'ї одес. купців, спадк. почесний громадянин. купець 1-й гільдії, господарь канат. заводу, закінчив юр. фак. Новорос. Університ., в якому викладав, як соціолог і економіст, член. правління Кредит. товариства, голова Будівельної комісії, Купецької палати, гласний одес. міської думи. Один з засновників психологі. школи в соціології.

краще майбутнє», «кадет чистої води»¹) [16, 1905. 20 юля; 14, 1906. 26 августа]. Гліб Нікітін², брати Яловікови³. «Прогресистам» симпатизував колишній міський голова, один із найбагатших людей Одеси, Григорій Маразлі⁴. «Повірений у справах міста», активіст кадетської партії, один із лідерів гільдії присяжних Фелікс Богацький був «представником інтересів» Г. Маразлі, Георгій Пекаторос [16, 1905. 23 ноября], який проводив мітинги в підтримку революційних змін, був колишнім секретарем Г. Маразлі, активіст думської «фронди» Федір Літвицький (про якого преса писала: «завжди прагне бути першим скрипалем... Став думати, що він «червоний», «діяч з широкими суспільними поглядами»)⁵ мав ділові та дружні зв'язки з Г. Маразлі. Замісник та згодом виконуючий обов'язки міського голови Костянтин Андріївський⁶ мав споріднені стосунки з Г. Маразлі [23, с. 21-22]. Про К. Андріївського газети писали: «...в.о. діяча визвольного руху... Під час жовтневих подій – виявив енергію та відому громадянську мужність» [15, 1906. 5 августа]. До цього списку потрапив й майбутній міський голова Одеси В. Протопопов (протеже Г. Маразлі, «людина широких громадських поглядів»⁷), Степан Житков (директор Товариства взаємного кредиту, якого газети вважали: «лібералом», який: «у провінції вважався б червоним... В Одесі – лише блідо-рожевий... Коли Ярошенко намагався організувати свій кабінет із громадськими діячами – С. В. (С. Житкова – В. С.) пропанували у члени управи» [14, 1906. 26 августа]. Вказані прізвища (крім Г. Маразлі) були «засвічені» в публікації присвяченої створенню одеського відділу партії кадетів [27].

Вибори гласних міської думи у березні 1905 р. привели до гострого конфлікту міського самоврядування з владними структурами. За два тури виборів було обрано тільки 58 з 80 необхідних гласних, владні структури були категорично проти третього туру виборів гласних думи [5]. На виборах міського голови (23.04.05) П. Зеленой не зміг зібрати більшість голосів, тому надії «прогресистів» став уособлювати С. Ярошенко, на повторному голосуванні за С. Ярошенка було подано 36 голосів з 54. Газета писала: «Коли Одеса залишалася без голови – усі погляди звернулися на С. П. (С. Ярошенка – В. С.) - Приходьте правити і володіти нами! І він прийшов. ...Складав «громадський» кабінет. Створив прогресивну управу... Незалежність, самостійність, різкість виразів та чесність – особливі риси С.П.» [15, 1906. 24 сентября]. С. Ярошенко виграв вибори, як людина, що очолила «прогресивну партію, що об'єднала найкращих міських діячів», як «передовий борець визвольного руху». Кілька днів (2-11 травня 1905 р.) С. Ярошенко був міським головою

¹ Панкєєв Костянтин Матвійович (1860-1908) – купець, великий землевласник, ред. одес. ліберал. жур. «Южные записки» (1904-1905). гласний одес. думи, за свою політ. позицію у 1906 р. опинився у в'язниці. Газети писали, що він: «насаджує культуру на кадетських з'їздах».

² Нікітін Гліб Федорович (1878-1953) – підприємець, власник будинків в Одесі, гласний міської думи, «прогресист», з 1906 р. - член міської управи.

³ Яловіков Євген Микитович – купець 1-ї, співвласник Торгового Дому «Н.В. Яловіков», спадк. почесний громадянин, господарь заводу, старшина Одес. купецького стану, член комерц. суду від купецтва, Одес. біржового товариства, в.о. голови Бірж. комітету, гласний міської думи. Яловіков Ілля Микитович – інженер, купець 1-ї гільдії, співвласник Торгового Дому, гласний міської думи,

⁴ Маразлі Григорій Григорович (1831-1907) – громадський діяч, філантроп, підприємець. На поч. 1870-х був гласним одесом. думи, членом міськ. управи, за відсутності міськ. голови в 1871-1872, 1873, 1875. виправляв його посаду, міськ. голова Одеси у 1878-1895 рр., з 1883 р. - тасмний радник.

⁵ Літвицький Федір Миколайович (1855-1915) – у 1880-х – пом. одес. військ. прокурора, товариша прокурора Одеса. окр. суду. У 1892 р. вийшов у відставку і перейшов в адвокатуру, член партії кадетів, організатор «Товариства допомоги літераторам та вченим».

⁶ Андріївський Костянтин Ерастович (1858–1935) – син відомого вченого, засновника Куяльницького курорту, закінчив Новорос. Університ., гласний одес. думи, мировий суддя, 1902-1907 рр. – товариш (заст.) одес. міськ. голови, член міськ. управи. Надвірний радник.

⁷ Протопопов Василь Якович (1846-1914) – адвокат, Одес. міськ. голова (з грудня 1905 – до поч. 1908), голова Одес. міськ. думи, старшина присяжних повірених в Одесі.

Одеси. Інавгураційна промова С. Ярошенка закінчувалася закликком: «допомогти нашій багатостраждальній Батьківщині вийти на шлях Світла, Правди та Свободи» [11, с. 1522; 15, 1905. 3 мая]. Згодом стався скандал, С. Ярошенко планував провести «прогресивну, визвольну» міську управу, але державна влада, рахуючи наслідки таких змін, не дала йому це зробити. В результаті С. Ярошенко увійшов у гострі конфлікт, як з градоначальником, з міністерськими структурами, відчуваючи, що міністерство не затвердить його одеським головою (за законом губернатор міг зупиняти виконання постанови думи, якщо вважав, що вона не відповідає загальним державним інтересам) [16, 1905. 13 июня; 15, 1905. 22 мая]. С. Ярошенко склав з себе повноваження городського голови і члена управи, заявивши, що: «втратив віру в Думу... у можливість мати більшість в управі». 12 травня 1905 р. до С. Ярошенка прибула делегація думи (К. Андрієвський, П. Крижановський, В. Протопопов), що мала на меті умовити С. Ярошенка залишитися на посаді. Але останній заявив, що причиною «відставки» було «балотування в думі, що показало, що він не має більшості». Разом з С. Ярошенком у відставку пішли новообрані члени міської управи – «прогресисти»: Р. Орженський, Є. Сидоренко, А. Мерман [11, с. 1535].

В червні 1905 р. був обраний «компромісний» міський голова Петро Крижановський¹. Але, С. Ярошенко не втрачав свого впливу, у липні 1905 р., він був обраний членом фінансової та бюджетної комісії у думі [11, с. 2396]. 21 липня 1905 р. С. Ярошенко намагався оголосити свою доповідь про необхідність зняття воєнного стану в Одесі. Тимчасовий військовий генерал-губернатор: «усунув цю доповідь з питань, що слухаються» [11, с. 2405; 16, 1905, 6 декабря]. В останні дні липня 1905 р. С. Ярошенка, що концентрував зусилля на організації одеської групи «Союза освобождения», рішенням Тимчасового військового генерал-губернатора (за законом часів військового часу) було вислано з Одеси до Вологодської губернії за «за антиурядову діяльність». 5 вересня 1905 р. 28 гласних «прогресистів» (пропозиція М. Драго, С. Житкова), подали заяву «про звільнення міста» від режиму військового стану «що б населенню була дарована свобода слова, друку та зборів, недоторканності особистості і житла, що були відновлені в правах всі особи, які «постраждали за свої політичні переконання». Тимчасовий військовий генерал-губернатор заборонив обговорення цього питання у думі [11, с. 2545].

Через тиждень, після зняття воєнного стану (30.09.1905), С. Ярошенко тріумфально повернувся до Одеси і знову став відвідувати засідання думи, сплативши думських «прогресистів», сила яких була у підтримці суспільства, у впливі на професуру університету, викладачів-освітян, студентство. С. Ярошенко знову одеський «Академічний союз» (університетської професури). У вересні 1905 р. у Новоросійському університеті було обрано ректора «демократичних переконань» Івана Занчевського² (соратника С. Ярошенка). Вже через тиждень після цього обрання новий ректор входить у конфлікт з Тимчасовим генерал-губернатором, який заборонив проводити зібрання в університеті під час воєнного стану і залякував І. Занчевського значним штрафом за проведення такого зібрання «небажаної публіки» [20, с. 2320].

«Бойовою» силою «прогресистів» став «Координаційний Союз студентів» та «Союз молодших викладачів університету». Саме в той час формувалася структура, яка мала стати підґрунтям для масової підтримки «кадетської революції» - «Союз союзів»³, в який основу

² Занчевський Іван Михайлович (1861-1928) – видатний математик, закін. фіз.-мат. фак. Новорос. універ., з 1891 р. – орд. професор, док. приклад. математики. з 1900 р. – декан фіз.-мат. фак. Новорос. універ., у 1905-1907 рр. – ректор Новорос. універ., стат. радник. У 1905 р. виступав за рев. зміни, внаслідок чого проти нього було порушено судову справу.

³ «Союз союзів» – об'єднання проф.-політ. спілок, що знаходилося під впливом кадетів. Виступали за скликання Установчих зборів, повалення самодержавства. Установчий, з'їзд у травні 1905 р. брав участь у проведенні загал. політ. страйку у жовтні 1905 р. («Союз земців-конституціоналістів», «Союз інженерів і техніків», «Союз залізничників», «Союз друкарів», «Союз службовців», «Союз вчителів», «Союз

складали професійні союзи інтелігенції, службовців, студентів. Члени «Академічного союзу»: Є. Щепкін¹, та лідер «Союзу молодших викладачів університету» Р. Оржнецький долучилися до організації «Спілки конторників та бухгалтерів» та «Союз моряків торговельного флоту». Члени «Союзу адвокатів» А. Богомолець, Г. Пекаторос, Є. Сидоренко, І. Хмельницький долучилися до створення інших «союзів» [23, с. 4]. Чорносотенні автори виділяли з «Союзу адвокатів» Осипа Пергамент, нагородивши його званням «єврейського президента» (у 1905 р. він був обраний головою Совета присяжних повірених Одеського судового округу). О. Пергамент з лютого 1905 р. почав «займатися політикою», в квітні 1905 р. став гласним міської думи, а в липні 1905 р., «за революційні виступи», був висланий з Одеси до Пермської губернії. 10 жовтня 1905 р. О. Пергамент повернувся до міста, увійшовши до складу кадетської партії [16, 1905. 5 листопада]. Одеська преса також була на боці «прогресистів»: газ. «Одесский листок» фактично стала органом «Союза освобождения», газ. «Одесские новости» подавала матеріали з закликами до непокори владі, одного з популярних журналістів газ. «Южное обозрение» Петра Герцо-Виноградского «Люэнгрин» за рішенням рішенням генерал-губернатора було заслано до Вологодської губернії.

14 жовтня 1905 р. студенти та учні середніх навчальних закладів провели антимоноархічну маніфестацію – «дитячу революцію», під час якої кілька підлітків було побито та поранено поліцією. Побиття молоді привело до протестів громадськості. Надвечір 14 жовтня 1905 р. на нараді гласних міської думи, професорів університету, представників громадських організацій, лунали протести проти свавілля влади та пропозиції замість поліції «створити міську міліцію» з студентів (матеріально городових утримувало міське самоуправління, а впливу на них не мало) [16, 1905. 21 жовтня]. Діяч «українських автономістів» І. Луценко, запропонував перервати зв'язки одеської думи з центральною адміністрацією і доповнити склад думи шляхом виборів «серед всіх класів населення»².

Вранці 16 жовтня 1905 р. в Одесі почалося «студентське» повстання, молодь збудувала 11 барикад, озброєні студентські дружини вступали в перестрілки з поліцією та військом. Владі, за кілька годин, вдалося знищити барикади, розігнати протестувальників (вбито 9, поранено 80, арештовано 214 протестувальників). В цей день частина міської думи (30 гласних) приймає рішення про створення «Дорадчого комітету при міському голові» (далі «комітет») [16, 1905. 14 жовтня] «з різних верств суспільства, з представників союзних та робочих організацій» [15, 1905. 1 жовтня]. Був запропонований кількісний склад «комітету» у 35-42 чол., але списки не були оприлюднені [16, 1905, 20 жовтня]. Можна вважати, що до «комітету» увійшли «думці» (С. Ярошенко, П. Зеленой, П. Климович, С. Ісакович. К. Андрієвський, М. Драго, С. Житков, Ф. Літвицький, К. Панкєєв, Г. Вольфензон, С. Чаушанський., К. Скачков, Я. Новіков, О. Пергамент, Г. Нікітін (кандидати: В. Протопопов, Ю. Саморуло)... «Комітет» спирався на структури «Союза союзів», який делегував до «комітету» своїх представників: «Академічний союз» (Є. Щепкін, Р. Оржнецький, В. Коссинський, В. Зав'ялов?), «Союз міських службовців» (Ф.Шульга, С. Лисенко?) [16, 1905. 29 жовтня], Союз літераторів (Ізгоев, В. Жаботинський, Лазарович?), «Союз лікарів» (Василевський, О. Микільський Дю-Буше, Александровський?), «Союз інженерів (Новінський, Соколов?), «Союз адвокатів» (І. Хмельницький, А. Богомолець?), «Союз рівності жінок» (Барська-Рашкович), «Союз медичного персоналу»

письменників», «Союз конторників і бухгалтерів», «Союз адвокатів», «Союз медичного персоналу», «Союз фармацевтів», «Селянська спілка», «Академічний союз», «Союз студентів»).

¹ Щепкін Євген Миколайович (1860-1920). З 1898 р. – професор історії Новорос. універ. З 1904 р. організатор одес. групи «Союзу визволення», член І-ї Держ. думи від Одеси, член ЦК кад. партії. За опозиц. діяльність опинився в тюрмі та був звільнений з університету.

² Луценко Іван Митрофанович (1863-1919) – громад., політ. і військ. діяч України, політик, лікар, у жовтні 1905 р. голова Одес. товариства «Просвіта», член Центральної Ради (1917-1918). У 1918 р. – голова цив. управління Херсонщини (Директорія УНР).

(М. Лисенков). Можливо, до «комітету» був запрошений І. Луценко «від українських організацій» [15, 1905. 4 листопада]. 16 жовтня міський голова П. Крижановський погодився очолити «комітет» з представниками «союзних організацій», тоді він вважав це «живим зв'язком» з громадою міста [23, с.7]. Чорносотенні автори, маючи на увазі «комітет», згадують про нього як про «революційний Конвент», хоча в жодному документі він таку назву не носив. Вказані автори так, пов'язували діяльність «Конвенту» з міфічними спробами створити «Південноросійську республіку» «єврейського президента» О. Пергаментя. Згодом вказуючи на «керівників революції» з міської думи, вони будуть називати їх членами «одеського Конвенту».

На засіданні одеської міської думи, що перетворився в антиімперський мітинг, надвечір 17 жовтня 1905 р. прийшло 700 осіб «публіки». Одеситів непокоїли факти побиття заарештованих (після подій 16.10.05) в Бульварній поліцейській ділянці. Думська комісія (Комітет з розбору насильства), фіксувала сліди побоїв, вимагала звільнення неповнолітніх, що привело до звільнення за наказом градоначальника 27 дітей. Коли вночі з 17 на 18 жовтня (на загальних зборах в міській думі) міський голова оголосив інформацію «про Маніфест 17 жовтня» в залі запанувала ейфорія, лунали заклики до суду над градоначальником та керівниками поліції, до революційних змін [14, с. 1500]. Думці одногосно вшанували пам'ять загиблих, виявили підтримку «жертвам свавілля» (16.10.05) [23, с. 9]. Професор Є. Щепкін запропонував «думцям» взяти участь у траурній процесії поховання «жертв революції» та віддати останню шану загиблим, «захватним правом» змінити поліцію студентською міліцією [23, с. 95].

Зранку 18 жовтня 1905 р. маніфестанти під червоними прапорами, скандуючи «Геть самодержавство!», увірвалися до зали міської думи. З фронтона думи було скинуто гасло «Боже, Царя храни», на даху думи з'явився червоний прапор з написом: «Честь и слава борцам, погибшим за свободу». Натоп радів «променям свободи», місто перетворилося на суцільний мітинг, де збиралися пожертви «на революцію», загони студентської міліції роззброювали поодиноких поліціантів. І. Бунін у щоденнику фіксує: «Вже утворено міліцію... було зібрання гласних думи разом із публікою і одногосно вирішили підняти на думі червоний прапор. Прапор підняли, потім вимагали поховати «загиблих за свободу» на Соборній площі, на що дума знову погодилася» [26, с. 48]. Дума перетворилася в трибуну революції, засідання думи (під керівництвом К. Андрієвського) оголосило «світанок свободи», вимагаючи у влади «звільнення всіх політв'язнів» та відставки градоначальника. «Думці» «у повному складі» (скоріше відсотків 70 співчуваючих «визвольним ідеям» та тимчасових «попутчиків») вирішили взяти участь у похороні «жертв барикад», оголосивши хвилину мовчання «за жертвами свавілля». К. Андрієвський, від імені думи, особисто привіз траурний вінок до моргу, де знаходилися тіла загиблих. Частина «думців» підтримала гасло повалення самодержавства. У той же час, на запрошення «для консультацій» до градоначальника завітали В. Крижановський разом із Є. Щепкіним (як представником «Союзу союзів»). Останній, в ультимативній формі, «виходячи з Маніфесту», виставив «союзні вимоги»: політична амністія, роззброєння поліції, повернення військ до казарм, дозвіл на урочисті похорони загиблих на барикадах. Є. Щепкін заявляв, що «поліцію знищено... загарбницьким правом», що місця поліції в Одесі буде займати студентська міліція [16, 1905. 30 жовтня]. Цікаво, що саме після цієї зустрічі градоначальник відкликав поліцейських зі своїх постів (можемо тільки рахувати, або він розгубився під тиском карколомних обставин, або він вже тоді спланував погромну провокацію). В газеті «Ведомости одесского градоначальства» градоначальник опублікував звернення до одеситів, пропануючи підтримати поліцію, заявляючи, що поліцейські повернуться: «якщо довкола кожного з них стане по десять городян» [3, 1905. 18 жовтня]. Опівдні козаки зняли червоний прапор з даху думи, а півсотня козаків розігнала натоп, що намагався захопити міське жандармське управління. Поява козаків на площі біля думи привела до розгубленості серед «думців», спонукавши П. Крижанівського до візиту до командуючого військами Одеського

округу генерала О. Кульбарса. Але, останній заспокоїв візитера, наказавши військам «не висовуватися». Дума ухвалила відправити до генерала Кульбарса делегацію думців (К. Андрієвського, С. Ярошенка, А. Швенднера). Делегати були здивовані тим, що отримали від генерала «доброзичливу відповідь» та «подяку студентам» за охорону міста. На вечірньому засіданні думи ці делегати звітували, що командувач Кульбарс «задоволений порядком», що він обіцяв прибрати по дорозі похоронної процесії, війська, які охоронятимуть лише в'язницю і поліцейські дільниці.

Одночасно з опублікуванням «Маніфесту 17 жовтня» у вищих сферах влади відбулися суттєві зміни. Головою Ради міністрів імперії було призначено ліберала С. Вітте, до складу уряду планувалося залучити громадських діячів. Кадети, попередньою умовою своєї участі в уряді, поставили скликання Установчих зборів. Переоцінюючи свою політичну спроможність, кадети видавали бажане за дійсне, рахуючи, що самодержавство вже агонізує. Настрій нестабільності встановився і в вищих сферах державного управління, одеський поліцмейстер М. Головін раптово заявив про відставку. С. Вітте згадував про «повну дезорганізацію влади» після оприлюднення «Маніфесту»: «17 жовтня для провінційної влади впало, як грім на голову, більшість провінційної влади не розуміла, що трапилося...» [4, с. 553].

Вдень 18 жовтня, у міській управі «близько 20 осіб, які вважали себе членами комітету», підготували революційний проєкт звернення «комітету» до одеситів. Коли П. Крижановському дали на підпис це звернення, що починалася зі слів: «Нарешті самодержавство впало в прірву», він не тільки відмовився його підписувати, але й заявив, що «виходить з комітету» і подає у відставку з посади міського голови (передав владні повноваження голови своєму замісникові К. Андрієвському). Згодом, на шпальтах газет з'явиться «Звіт П. Крижановського з причини відмови від посади», в якому він виправдовувався, що: «звернення... не відповідало моїм переконанням», що «службовці міської управи погрожували страйком, якщо Дума не виконає їхніх умов», «що засідання Думи не могли більше проходити в звичному режимі, тому що зала Біржі наповнювалась публікою до 800 осіб, й будь-які пропозиції міського голови тонули в атмосфері загального мітингу... залишалося шукати приватні приміщення та проводити закриті засідання, щоб публіка не спричинила зриву обговорень питань». Пояснюючи свою «втечу з посади» П. Крижановський жалівся, що «комітет»: «...почав ставити власні умови, які не збігалися ні з завданнями міського самоврядування, ні з позиціями міського голови... Я бачив, що населення роздвоїлося, витворилося дві течії, їх зіткнення призведе до кровопролиття... у міського самоврядування немає ніяких засобів для попередження цієї біди, ніяке моє втручання... не може зупинити майбутні жахи і ніякі звернення до населення в даних умовах не є засобом заспокоєння, а навпаки, може лише ще більше розпалити жагу у ворогуючих сторін» [16, 1905. 30 октября]. Він скаржився, що «комітет»: «...надає собі значення вже існуючого де-факто виконкому громадської безпеки» (в той же час він не наважився розпустити «комітет») [16, 1905. 1 ноября; 23, с. 20].

На емоціональному під'юмі К. Андрієвський прийняв посаду, дума проголосувала за створення міської міліції з загонів студентів та з учнів морехідного училища. П. Зеленой привітав «молодь і робітничий клас», що змінюють історію, а «думці» одноголосно (в залі залишалося приблизно 30 гласних) вітала студентів, що «з ризиком для життя відстоювали порядок» висловивши «подяку студентству та 75 відважним морякам» за охорону міста 18 жовтня [14]. Згодом градоначальник буде наполягати на тому, що революція «хотіла прикритися авторитетом одеської думи» [9, с. 67].

Подібні процеси проходили не тільки в Одесі. С. Вітте згадував, що в столиці 19 жовтня 1905 р., до нього, вже як до прем'єр-міністра, зверталися представники столичного «Союзу преси», з вимогами негайно звільнити генерала Трепова (С.-Петербурзький генерал-губернатор), вивести війська зі столиці, а місто «віддати міській міліції». С. Вітте вказував, що: «Союзи являли апофіоз російської революції осені 1905 р.,

вони керували страйками» [4, с. 544-547]. Гласний Полтавської міської думи Д. Іваненко, згадував про те, що міська дума також вимагала створення міської міліції, амністії, скликання Державної думи з «установчими функціями» [10, с. 254].

Отже, початкова діяльність одеських думських «прогресистів» (до початку єврейського погрому в Одесі 19-21 жовтня 1905 р.), треба вказати на те, що вони мали кадетську політичну «фізіономію», всі дії «прогресистів» та «інструментарій» їхнього впливу на революційні події був пов'язаний зі стратегією «Союза союзів» – унікального центру спротиву царату другої половини 1905 р. «Союз освобождения», а згодом, Конституційно-демократична партія грали особливу роль в історії «одеської» революції 1905 р., її лідери намагалися сформувати політичний центр тяжіння в міській думі, претендуючи на центр «визвольного руху», прагнучі до обмеження феодального самодержавного устрою в імперії. Революціонери прагнули провести захоплення влади в місті, формуючи збройні студентські загони та «Союзи» різних груп населення. «Прогресисти» у своїх діях враховували партійну дисципліну та партійну програму (Конституція, парламент, політичні та економічні свободи). Склад «прогресивної групи» (приблизно 30 гласних та ще 10 – 15 гласних що ситуативно приєднувалися до «прогресистів») міської думи був переважно українського та російського походження, тільки кілька гласних були грецького, німецького, караїмського та єврейського походження (Г. Вольфензон, хрещений єврей О. Пергамент). Одеські думці були достатньо заможними діячами та були пов'язані з найбагатшими людьми міста (Г. Маразлі, А. Анатра), Виходячи з того, не можна казати про «єврейську змову» в одеській думі, або про «прогресистів», як про провідників «єврейського впливу», як це робили заангажовані автори періоду реакції. В той же час можна твердити, що «визвольна» діяльність «прогресистів» в Одесі, привела до побоювання у владних структурах, що судомно шукали шляхи для збереження своєї влади. Вже надвечір 18 жовтня 1905 р. влада обрала інструмент терору та погромів, приправляючи свої злочини чутками про «єврейську змову» та «єврейських революціонерів» в Одеській міській думі. Згодом, з допомогою погромної пропаганди, залякування, поновлення військового стану в Одесі владі вдалося зберегти свої позиції.

Джерела та література:

1. Базов В. Еврейская смута в Одессе. М.: Тип. Общества распространения полезных книг, арендуемая В.И. Вороновым, 1907. 107 с.
2. Бачинська О. А., Вегерчук С. М., Самойлов Ф. О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.). Одеса: Астропринт, 2012. 504 с.
3. *Ведомости Одесского градоначальства*. 1905. Одесса.
4. Витте С. Ю. Избранные воспоминания. М.: Мысль, 1991. 560 с.
5. Герасименко В. Міські голови Одеси на тлі революційних подій 1905 року. *Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України*. 2020. Вип. 15. С. 54-61.
6. Гончарук Т. Петро Климович: керуючий фінансами незалежної України. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* / Т. Вінцовський, Т. Гончарук, В. Хмарський та ін.; Одеса: ТЕС, 2011. С. 68-88.
7. Гончарук Т., Герасименко В., Жиленкова І. Ініціативи міського голови Одеси П. О. Зеленого на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1898-1905). *Інтелігенція і влада. Одеса*, 2018. С. 214-230.
8. Граве N.S. К истории еврейства. *Русский архив*. М., 1911. Т.135. №4, с. 570-579.
9. Елишев А.И. (Клишев) Октябрьское вооруженное восстание в Одессе. М., 1908. 108 с.
10. Іваненко Д. А. Записки и воспоминания 1888-1908. Полтава: Полт. голос. 1911. 286 с.
11. *Известия Одесской городской думы*. 1905.
12. Коваль Г.П. Гласні Одеси. Галерея. 1906 р. Кн. I. Миколаїв, 2022. 100 с.; Стара Дума. Кн. II. Миколаїв, 2022. 127 с.
13. Ковальчук С. Одеські кадети на сторінках партійної преси. *Інтелігенція і влада. Одеса*, 2011. Вип. 22. С. 186-193.

14. Материалы к истории русской контрреволюции. Т. 1: Погромы по официальным документам. СПб.: «Общест. польза», 1908. 1700 с.
15. *Одесские новости* (Одесса) 1905-1906.
16. *Одесский Листок* (Одесса). 1905.
17. *Одесский университет за 75 лет*. Одеса: ОГУ, 1940. 198 с.
18. Орлицкий С.С. Южно-русская республика. *Исторический вестник*. СПб., 1907. Т. 107. №3. С. 875-901.
19. Паламарчук В. Миський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу». Південний захід. Одесика. Одеса, 2017. Вип. 23. С. 208-212.
20. 19.Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. слов. Т. 1: Ректори / ОНУ ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2005.
21. 20.Скуратовський В. Проблема авторства «Протоколов сионських мудрецов». Київ: Дух і Літера, 2001. 260 с.
22. 21.*Сборник Херсонского земства*. 1905. №4. С. 135-141.
23. Среднев Н. *Одесский конвент в Октябрьские дни 1905 г.* Одесса: Рус. мысль, 1907, 54 с.
24. Турченко Г. Ф., Назарова Є. П. Революція 1905-1907 гг.: одесский Конвент. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 103-111.
25. Турченко Г. Ф., Назарова Е. П. Региональное движение в южно-украинском регионе в начале XX века. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011, Вип. XXX. С. 138-148.
26. 25.Устами Буниных (Дневники). Т.1. 1881-1920. М.: Посев. 2005. 368 с.
27. Штерн С. Десятилетие к.-д. партии в Одессе (клички воспоминаний). Одесса: Тип. «Одес. листок», 1915. 20 с.

References:

1. Bazov V. (1907) *Yevreiskaya smuta v Odesse*. M.: Tip. Obshchestva rasprostraneniya poleznikh knig, arenduemaya V.I. Voronovim. [in Russian].
2. Bachynska O. A., Veherchuk S. M., Samoilov F. O. (2012) *Istoriia Odesy y Odeshchyny* (kinets XVIII st. – 1914 p.). Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
3. *Vedomosti Odesskogo gradonachalstva* (1905). Odessa. [in Russian].
4. Vitte S. Yu. (1991) *Izbrannie vospominaniya*. M.: Misl. [in Russian].
5. Herasymenko V. (2020) *Miski holovy Odesy na tli revoliutsiinykh podii 1905 roku. Chornomorska mynuvshyna*. Vyp. 15. S. 54-61. [in Ukrainian].
6. Honcharuk T. (2011) *Petro Klymovych: keruiuchy finansamy nezalezhnoi Ukrainy. Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr. / T. Vintskovskiy, T. Honcharuk, V. Khmarskiy ta in.*; Odesa: TES,. S. 68-88. [in Ukrainian].
7. Honcharuk T., Herasymenko V., Zhylenkova I. (2018) *Iniatsiatyvy miskoho holovy Odesy P. O. Zelenoho na storinkakh «Yzvestyi Odesskoi horodskoi dumi» (1898-1905). Intelihentsiia i vlada*. Odesa. S. 214-230. [in Ukrainian].
8. Grave N.S. (1911) *K istorii Yevreistva. Russkii arkhiv*. M. T. 135. №4. S. 573. [in Russian].
9. Yelishhev A. I. (Klishev) (1908) *Oktyabrskoe vooruzhennoe vosstanie v Odesse*. M. [in Russian].
10. Ivanenko D. A. (1911) *Zapiski i vospominaniya 1888-1908*. Poltava: Polt. Golos. [in Russian].
11. *Izvestiya Odesskoi gorodskoi dumi* (1905). [in Russian].
12. Koval H.P. (2022) *Hlasni Odesy. Halereia. 1906 rik*. Kn. I. Mykolaiv. 100 s.; Stara Duma. Kn. II. Mykolaiv. [in Ukrainian].
13. Kovalchuk S. (2011) *Odeski kadety na storinkakh partiinoi presy. Intelihentsiia i vlada*. Vyp. 22. S. 186-193. [in Ukrainian].
14. *Materiali k istorii russkoi kontrrevolyutsii* (1908). T. 1. *Pogromi po ofitsialnim dokumentam*. SPb.: «Obshchest. polza» [in Russian].
15. *Odesskie novosti* (1905-1906) [in Russian].

16. *Odesskii Listok* (1905) [in Russian].
17. *Odesskii universitet za 75 let* (1940). Odesa: OGU. [in Russian].
18. Orlickii S.S. (1907) Yuzhno-russkaya respublika. *Istoricheskii vestnik*. SPb. T. 107. №3. S. 875-901. [in Russian].
19. Palamarchuk V. (2017) Miskyi holova Petro Adamovych Kryzhanovskiyi – «kazkovyi prynts, shcho maie rozbudyty spliachu krasuniu Odesu». *Pivdennyi zakhid. Odesyka*. Odesa. Vyp. 23. S. 208-212 [in Ukrainian].
20. Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu: biohr. slov. (2005) T.1: Rektory / ONU im. I. I. Mechnykova, Nauk. b-ka. Odesa. [in Ukrainian].
21. Skuratovskii V. (2001) Problema avtorstva «Protokolov sionskikh mudretsov». Kyiv. [in Russian].
22. Sbornyk Khersonskoho zemstva (1905). Kherson. [in Russian].
23. Srednev N. (1907) Odesskii konvent v Oktyabrskie dni 1905 g. Odessa. [in Russian].
24. Turchenko G. F., Nazarova E. P. (2011) Revolyutsiya 1905-1907 gg.: odesskii Konvent. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Vyp. XXXI. S. 103-111. [in Russian].
25. Turchenko G. F., Nazarova Ye. P. (2011) Regionalnoe dvizhenie v yuzhno-ukrainskom regione v nachale XX veka. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXX. S. 138-148. [in Russian].
26. *Ustami Buninikh (Dnevniky)* (2005) T. 1. 1881-1920. M.: Posev.[in Russian].
27. Shtern S. (1915) Desyatiletie k.-d. partii v Odesse (klochki vospominanii). Odesa: Tip. «Odes. listok». [in Russian].